

ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ЦІННОСТЕЙ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття присвячена дослідженню сутності ціннісних орієнтацій у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Автори наголошують на провідній ролі цінностей у процесах визначення і регуляції поведінки, вибору і оволодіння професією, формування особистості. Показником особистісної зрілості є належна ціннісна ієрархія, провідне місце в якій займають духовні та моральні принципи. Домінування гедоністичних, матеріальних і прагматичних цінностей, не підпорядкованих моральним, є ознакою деструктивної особистісної спрямованості.

The article is devoted to the problem of the essence of values in the works of foreign and native scientists. The major purpose of values consist in the determination and regulation of behaviour, profession election, personality modeling. There is a value hierarchy with the moral and spiritual values on the top

Вступ

Сучасне суспільне життя в усьому світі характеризується винятковою масштабністю і динамічністю соціально-економічних та науково-технічних трансформацій в умовах процесу глобалізації, які неодмінно супроводжуються аксіонормативними зрушеннями, а вони в свою чергу, стають потужним чинником нових перетворень, що супроводжуються суттєвими змінами у масовій свідомості, переосмисленням ціннісних пріоритетів, конфліктом між декларованими цінностями та реальною поведінкою, коли виникає сумнів у значущості колишніх цінностей.

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій посідає одне з найголовніших місць у дослідженнях детермінації поведінки, вибору і оволодіння професією, формування особистості. Багато авторів [1; 2; 9], розглядаючи питання соціальної детермінації розвитку особистості, вирішують його в діалектичній єдності з питаннями внутрішніх передумов і можливостей саморозвитку особистості.

Аналіз дослідження

Центральним твірним поняттям у вивченні ціннісних орієнтацій особистості є поняття «цінність». Проблема цінності існує з давніх часів, проте, як відмічає Д.Леонтьєв [15], на сьогодні немає однозначного розуміння визначення «цінність». «Цінність – поняття за допомогою якого характеризується соціальноісторичне значення для суспільства і особистісний зміст для індивідів певних явищ дійсності. Цінності служать важливим фактором соціальної регуляції поведінки особистості і взаємовідносин людей» [15, с. 390].

Проблема цінностей найгостріше проявлялася перш за все в епохи знецінення культурних традицій і дискредитації ідеологічних підвалин суспільства. Так криза афінської демократії примусила давньогрецького філософа Сократа впер-

ше порушити питання: «Що є благо?». Це головне питання загальної теорії цінностей.

Поняття «цінності» було уведено в філософію в середині XIX століття, коли людину почали розглядати як активне створіння, що перетворює дійсність. Цінності визначались як предмети, об'єкти, явища значимі для людини чи групи людей.

У соціологію проблематику цінностей ввів німецький соціолог, соціальний філософ М.Вебер, який вважав, що кожний людський акт постає осмисленим лише у співвідношенні з цінностями, на фоні яких визначаються норми поведінки людей та їх цілі.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити два підходи трактування поняття «цінність»: 1) цінність існує незалежно від особистості, тобто є об'єктивною категорією; 2) цінність може існувати лише в межах відношення суб'єкта та об'єкта, тобто є суб'єктивно-об'єктивною категорією. Особливість категорії цінність полягає в тому, що вона одночасно є і предметом і відношенням до цього предмету, що дозволяє розглядати це явище не тільки з філософської, але й з психологічної точки зору.

Вклад основного матеріалу

В.П.Тугаринов у своєму дослідженні вказує на існування ієрархії цінностей: вищі – пов'язані з уявленнями людини про гідність, сенс життя, свободу; та цінності перехідного значення, що задовольняються на рівні потреб та інтересів. Критерієм цінності є корисність. «Цінності суть ті явища (чи сторони, властивості явищ) природи і суспільства, які корисні, потрібні людям історично певного суспільства чи класу в якості дійсності, мети, ідеалу». Отже, цінністю може бути не тільки те, що існує, але й те, що треба створити, за що треба боротися [20, с. 15-16].

Іншої точки зору дотримується А. Здравомислов. Він вважає, що до цінностей можна віднести лише духовні стремління, ідеали, принципи, моральні норми. «Зміст цінностей обумовлений

культурними досягненнями суспільства. Світ цінностей – це перш за все світ культури у широкому значенні слова, це сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, її уподобань – тих оцінок, у яких виражається міра духовного багатства особистості» [9, с. 160]. Однак науковець не бере до уваги той факт, що в суспільстві об'єктивно існує ієрархія актуальних і потенційних цінностей, які можуть бути затребувані чи незатребувані особистістю в процесі життєдіяльності.

Як справедливо зазначає у своєму дослідженні Є. Богомолова, у свідомості людини різні цінності (матеріальні, наукові, естетичні, етичні та ін.) взаємодіють і впливають один на одного, і можуть знаходитися на різних рівнях розвитку (утилітарному чи піднесеному). Цінності суспільства утворюють єдність, яка відображає закономірні зв'язки, що лежать в основі суспільних відносин [3].

Російський психолог С. Бубнова виділяє три ієрархічні рівні в системі ціннісних орієнтацій особи. До першого рівня вона відносить абстрактні, найбільш узагальнені духовні, соціальні і матеріальні цінності. Духовні цінності, в свою чергу, диференціюються на пізнавальні, естетичні, гуманістичні та інші, соціальні – на цінності соціальної поваги, соціальних досягнень, соціальної активності і т.д. Другий рівень, з точки зору автора, це цінності, що закріплюються в життєдіяльності і проявляються як властивості особи, а третій – характерні способи поведінки особи як засоби реалізації і закріплення цінностей-властивостей.

У роботі М. Бобневої [2] формально цінності визначаються як транситуативні цілі: кінцеві («термінальні») – життєві цілі, та «інструментальні» – цінності-засоби для досягнення цілей. Неформально: цінності – бажані загальні цілі, які служать керівними принципами різної значимості у житті людей. Потреби й вимоги трансформувалися у цілі й уявляються в соціальному плані як цінності, що можуть передаватися членам суспільства.

За А. Маслоу, у сучасної людини існує три рівня цінностей: 1) загальнолюдські, на якому формується цінності «загальні для усіх здорових людей», оскільки породжені основними потребами нашого організму; 2) рівень цінностей певних груп людей; 3) рівень цінностей «специфічних» індивідів. Таким чином цінність виявлялась виборчою установкою, похідною від потреб, а іноді просто ототожнювалася з ними, «потреби чи цінності пов'язані один з одним ієрархічно та еволюційно». На думку А. Маслоу базовими цін-

ностями є, наприклад, такі: потреба в коханні, безпеці, повазі [16, с. 210].

Багато авторів відзначають, що кожному людину характеризує неповторне поєднання потреб, які мають неоднакову цінність. Суспільна цінність особистості багато в чому визначається тим, які потреби у неї переважають, заради чого людина живе і діє.

Деякі автори розглядають цінності у зв'язку зі змістом [20, с. 12]. За Г. Олпорттом «цінності – це деякий особистісний зміст. Дитина усвідомлює цінність кожного разу, коли зміст для неї принципово важливий. Цінність – це категорія значимості, а не категорія знання» [18, с. 215].

Б. Братусь [4] визначає цінності особистості як усвідомлені та прийняті людиною загальні змісти його життя.

Характеризуючи феномен сенсу життя як психологічну реальність, В. Чудновський зазначає, що сенс життя «розуміється як певна ідея, що містить у собі ціль життя людини, засвоєну чи таку, що стала для неї цінністю надзвичайно важливого значення» і що він (сенс) «може суттєво впливати на життя людини, на його долю» [20, с. 17]. Основними властивостями смислу життя на думку автора є «вибірковість», «амбівалентність», «еманіпованість від внутрішнього», «масштаби», «динаміка» та «ієрархія». «Смісл життя – одне з утворень, що виконують інтегративну функцію в психічному розвитку людини. У процесі формування смислу перетворює уявлення суб'єкта про власне життя як сукупність певних вікових етапів у єдину лінію життя» [20, 8].

К.-Г. Юнг визначає цінність як міру напруженості: «Коли ми говоримо, що якась ідея чи почуття дуже цінимі, ми маємо на увазі, що ця ідея чи почуття має суттєву силу в плані спонуки й управління поведінкою» [22, с. 15].

Деякі автори поділяють цінності на загальнолюдські, що вироблені історичною практикою суспільства, й цінності індивідуальні, особисті, які є надбанням суб'єкта, як феномен свідомості (В. Тугаринов, О. Дробницький, В. Ядов, А. Здравомислов).

Досліджуючи проблему переконань та орієнтацій Г. Залеський говорить про те, що в ціннісних виборах реалізуються глибинні цінності особистості, зафіксовані у її домоганнях, самооцінках, мотивах, переконаннях.

Проблема цінностей була висвітлена у працях О. Дробницького [10], який підкреслював регуляторний характер цінностей, що служать повсякденним орієнтиром. Він розумів

цінність як значення об'єкта, дещо бажане чи небажане, хороше чи погане.

Виділяючи психологічний аспект вивчення цінностей особистості, Б.Круглов говорить про можливість ієрархічного, диференційованого розміщення цінностей за їх значенням для людини: «диференційованість об'єктів за їх ціннісним значенням всередині одного й того ж виду, групи, класу цінностей і пов'язана з цим конкретизація є характерною рисою психологічного аспекту вивчення цінностей особистості, на відміну від філософського та соціологічного підходів до проблеми» [11, с. 5].

Відомий американський психолог Артур Ребер, термін «цінність» розкриває в трьох значеннях.

У першому – як якість чи властивість предмета, яка робить його корисним і бажаним. Він звертає увагу на прагматичний аспект, що домислюється у цьому визначенні – цінність предмета визначається його роллю в соціальній взаємодії, а сам по собі предмет не має ніякої цінності.

Друге – характеризує цінність як абстрактний і загальний принцип, відносно моделей поведінки в межах певної культури чи суспільства, який, через процес соціалізації, члени цього суспільства розглядають як дуже значущий. Це соціальні цінності. Вони формують центральні принципи, навколо яких можуть інтегруватися індивідуальні і соціальні цілі. Класичні приклади – свобода, справедливість, освіта тощо.

Третє тлумачення цінності відноситься до сфери економіки. Цінність – чиста вартість предмета, яка визначається тим, що за нього можна одержати в обмін на інші товари чи деякі засоби розрахунків, зазвичай гроші. Це значення, об'єднане першим значенням, дуже близьке до значення терміну корисності.

В цей же час з'явилася класифікація цінностей за відношенням до людини, до її потреб і відповідний поділ на цінності предметні і цінності свідомості, або ціннісні уявлення.

В соціологічному аспекті цінності типологізуються як регулятори діяльності. Наприклад, болгарський дослідник цієї проблеми В.Момов поділяв цінності на існуючі чи наявні, актуальні та цільові чи мислительні, бажані, можливі. Серед цільових він виділяв цінності-ідеали, цінності-бажання і нормативні цінності.

Австрійський культуролог, психолог і політолог В.Краус систематизує колись, як він пише, загальноновизнані, а тепер забуті цінності («зневажені ідеали») за такою схемою: пер-

вісні цінності, необхідні й важливі для всіх людей – здоров'я, харчування, мир, безпека, тепло, любов; вторинні цінності – свобода, правдивість, повнота життя, освіта, мистецтво, краса, вигоди, комфорт, насолода життям; найвищі цінності, що складають сенс життя – допомога своєму найближчому оточенню, допомога ширшому колу людей, естетизація власного і довколишнього життя, діяльна участь у розбудові цивілізації, пізнання і споглядання, релігійне переживання, Бог.

Цікавий підхід Ф.Василюка до проблеми цінностей, який вважає, що цінність не може прирівнюватись ні до норми, ні до установки. «Цінність – це не предмет мого бажання чи потреби, не мотив, тому що мотив завжди «корисний», мотив завжди «мій», «твій» чи «його», і в мені він бореться лише за свій інтерес. Цінність, по-перше, може бути «наша», по-друге, в інтрапсихічному просторі всередині особистості вона виконує не диференціюючі, а інтегруючі, об'єднальні, «оцінювальні функції» [5, с. 101].

Усі науковці, котрі розглядали питання функцій цінностей, сходяться на тому, що цінності являються перш за все регулятором людської діяльності, але різним чином: як норми, як ідеали, як критерії вибору й оцінки моральних вчинків (М.Бобнева, Л.Божович, Д.Леонтьєв, В.Ядов).

Д.Леонтьєв вказує на відсутність єдності в поглядах психологів. Він вважає, що причина цих розбіжностей прихована у розриві між особистістю й суспільством, який властивий більшості психологічних досліджень, починаючи з моменту зародження психології і аж до 70-х років ХХ століття [14, с. 35]. Розрив цей, як відмічає Д.Леонтьєв, виражається у двох формах: асоціальності західної психології та пансоціальності радянської психології 30-70-х років.

Асоціальність в розумінні людини зводилась до того, що все суспільне розглядалось як зовнішнє по відношенню до особистості, а значить чуже їй, яке здійснюючи тиск на людину, призводило до того, що особистість з більшим чи меншим успіхом прилаштовувалась до такого впливу середовища: підкорялася, адаптовувалась і т. д.

Пансоціальність характеризувалась тенденцією зведення розвитку особистості до її формування на основі соціального. Згідно з даною концепцією навіть повнолітня особистість міцно прив'язана до соціуму, який виховав її. Соціальна регуляція поведінки не розглядалась як зовнішня по відношенню до особистості, відповідно «внутріособистісні

структури і механізми трактувалися як соціальні регулятори «пересажені всередину» індивіда» [14, с. 35-36].

Як підкреслює Д.Леонт'єв, поняття «цінність» можна віднести до трьох різних груп явищ і трьох форм існування цінностей:

1. Суспільні ідеали – сформовані суспільною свідомістю в узагальненому уявленні про досконалість в різних сферах суспільного життя;
2. Реальне втілення цих ідеалів в діяльності;
3. Мотиваційні структури особистості, що стимулюють її до реального втілення в поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів.

Д.Леонт'єв зробив важливу спробу використати у визначенні поняття «цінності» «досвід багатомірної реконструкції» [15].

Пізніше Ф.Гогоберідзе дає, на наш погляд, об'єктивну характеристику цінності, підкреслюючи її багатомірність: «цінність постає як багатомірний феномен, що поєднує в собі властивості різної якісної визначеності, як природного так і соціального характеру. Соціальні властивості виражаються у ньому опосередковано, через відношення людини. Цінність – це такий феномен, який формується в процесі суб'єкт-об'єктивних відношень, коли річ, явище, завдяки природним властивостям здатні задовольняти потреби та інтереси людей, включаються в соціальне життя через відповідні соціальні виміри, до числа яких відносяться значимість, вартість, актуальність» [6, с. 107].

Слід звернути увагу на те, що психологічна природа індивідуальних цінностей різними авторами пояснюється по-різному.

Одні трактують «цінність» аналогічно таким поняттям, як точка зору, уявлення, переконання. Так М.Рокич вважав, що цінності не володіють самостійною спонукальною силою, так як самі черпають її з інших джерел. На думку М.Рокича, «Цінності – це абстрактні ідеї, позитивні чи негативні, не пов'язані з певним об'єктом чи ситуацією, що виражають переконання людини про типи поведінки та цілі» [23, с. 60].

Іншої точки зору дотримуються В.Ядов та його послідовники, котрі розглядали психологічну природу індивідуальних цінностей як різновид чи зразок соціальних установок або інтересів.

У ряді досліджень указується, що цінності не приходять до індивіда в готовому вигляді, а засвоюються ним у процесі особистісно-значимого пошуку того, що «є істина добра і краси». (Н.Коваль [10]). Засвоєння нових цінностей, вироблення життєво важливих

критеріїв суттєво залежать від особливостей Я-концепції особистості (Р.Бернс, В.С.Мухіна, Е.Еріксон [1; 17; 21]).

Г.Головних проаналізував різні підходи вітчизняних філософів до питання сутності цінностей і виділив три групи. У першій групі цінність розглядається як реальний предмет, що має функціональну значимість для людей, корисний своїми властивостями; у другій групі – як ідеальний предмет, як почуття або ідеал, що виражають позитивні відношення суб'єкта до дійсності; у третій – як значимість взагалі, або як позитивна, а іноді й негативна значимість чого-небудь для людини. Однак усі три концепції з точки зору науковця неможна вважати задовільними [7].

Висновок

Отже, на основі численних досліджень можна зробити висновок, що цінність є багатомірним феноменом, яке виражається у розмаїтті властивостей, багатогранності та утворюється в результаті суб'єкт-об'єктивних відношень. Об'єктивно існуючі речі, явища, завдяки своїм природним властивостям, здатні задовольняти ті чи інші потреби й інтереси людей, через суб'єкт-об'єктивні відношення набувають соціальних вимірів, до числа яких відносять корисність, значимість, вартість, актуальність.

Література

1. Бернс Р. Развитие «Я» - концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс. – 1986. – 420 с.
2. Бобнева М. И. Ценностные приоритеты личности и группы / М. И. Бобнева – М. : 1995. – 63 с.
3. Богомолова Е. В. Ценность и оценка / Е. В. Богомолова // Исторический материализм как наука. – М. : – 1974. – С. 133-146.
4. Братусь Б. С. Психологические аспекты нравственного развития личности / Б. С. Братусь. – М. : – 1977.
5. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. [под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур]. – М. : Смысл, 1997. – 336 с.
6. Гогоберидзе Ф. Ю. Потребности, интересы, ценности как формообразующие факторы ценностных ориентаций личности: дисс. ... канд. филол. наук / Ф. Ю. Гогоберидзе. – М., 1998. – 140 с.
7. Головных Г. Я. Динамика ценностей населения реформируемой России / Г. Я. Головных. – М., 1996. – С. 86.

8. *Дробницкий О. Г.* Некоторые аспекты проблемы ценностей / О. Г. Дробницкий // Проблема ценности в философии. – М. – Л. : Наука, 1966. – С. 25-40.
9. *Здравомыслов А. Г.* Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
10. *Коваль Н. А.* Психология духовности личности / Н. А. Коваль. – Тамбов: изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 1996. – 152 с.
11. *Круглов Б. С.* Роль ценностных ориентаций в формировании личности школьника / Б. С. Круглов // Психологические особенности формирования личности школьника. – М., 1983. – С. 4-11.
12. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
13. *Леонтьев Д. А.* Методика изучения ценностных ориентаций / Д. А. Леонтьев. – М. : «СМЫСЛ», 1992. – 17 с.
14. *Леонтьев Д. А.* Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С. 15-26.
15. *Леонтьев Д. А.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1996. – №4. – С. 35-44.
16. *Маслоу А. Г.* Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. – СПб. : «Евразия», 1999. – 478 с.
17. *Мухина В. С.* Механизмы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности / В. С. Мухина. – М., 1985. – 137 с.
18. *Оллпорт Г. В.* Личность в психологии / Г. В. Оллпорт. – М. : «КСП+»; СПб. : «Ювента», 1998. – 345 с.
19. *Тугаринов В. П.* Марксистская философия и проблема ценности / В. П. Тугаринов // Проблема ценности в философии. – М. : Наука, 1966. – С. 15-16.
20. *Чудновский В. Э.* Смысл жизни как психологическая реальность // Психолого-педагогические и философские аспекты проблемы смысла жизни / [под ред. В.Э.Чудновского]. – М., 1997. – С. 14-21.
21. *Эриксон Э.* Идентичность: Юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996. – 344 с.
22. *Юнг К.-Г.* Психологические типы / К.Г. Юнг. – СПб. – М.: Университетская книга, АСТ, 1997. – 716 с.
23. *Rokeach M.* Beliefs, attitudes and values / M. Rokeach – San Francisco, 1969. – 317 p.

